

Процес культурної етносамоідентифікації неможливо відокремити від релігійної етносамоідентифікації (принаймні, до XVIII ст.). Адже саме релігійні настанови, приписи лежать в основі тих чи інших традицій, звичаїв, права (судочинства), саме вони формують певний тип світобачення та світовідчуття. Тому в діаспорі головним чинником збереження первинної етносамоідентифікації стає релігія та національна Церква.

5. Міжконфесійний та внутрішньоцерковний перерозподіл віруючих в Україні

Початок XXI століття позначився для України світоглядним плюралізмом, ціннісною невизначеністю, що, з іншого боку, корелювало із високим рівнем релігійної свободи, толерантністю у релігійній сфері. Розчарування українців діяльністю органів державної влади набуло значних масштабів і не додало оптимізму у світосприйнятті: стало помітно менше сподівань на краще, зросла кількість тих, хто намагається не думати про завтрашній день, нинішній час більшість громадян визначають як час злодіїв, шахраїв та жебраків, надто незначна частина опитаних віддає належне моральним авторитетам, таланту, професіоналізму, на думку переважної частини населення провідну роль у житті українського суспільства відіграють мафія, злочинний світ, підприємці, бізнесмени, лідери політичних партій і чиновники, натомість істотно зменшилося визнання населенням ролі робітників, селян, інтелігенції, керівників державних та сільськогосподарських підприємств²³⁶. Показники соціально-психологічного стану суспільства (аномійної деморалізованості, цинізму, тривожності, національної дистанційованості, соціального самопочуття) постійно перебувають у негативній шкалі виміру. І хоча Україна ніколи не була «релігійною пустелею», особистісний пошук релігійних орієнтирів сьогодні надто активізувався. Про це свідчить значний рівень довіри громадян до релігійних інституцій на відміну від інших суспільних організацій. За даними Центру Разумкова, з 2000 року рівень повної довіри до Церкви не опускався нижче 22-33%, тоді як для громадських організацій та профспілок цей показник складав 4-7%, до засобів масової інформації України – 10-14%²³⁷.

Відтак, маємо відповідні статистичні дані по Україні: станом на 1 січня 2011 року релігійна мережа представлена 55 віросповідними напрямками, у

²³⁶ Бекешкіна Ірина. Роки незалежності – позитиви і негативи. Ставлення до демократії: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mediaschool.parlament.org.ua/uploads/content/Alumni/0000Bekeshkina.pdf>

²³⁷ Єленський Віктор. Релігійність українського суспільства: головні тенденції змін: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://dc-summit.info/razdely/vera/1594-religijnist-ukrainskogo-suspilstva-golovni-tendencii-zmin.html>

межах яких діє 35 861 релігійні організації. Серед останніх – 33 977 мають юридичний статус, а 1884 діють поза реєстрацією. За двадцять років незалежності України відбулося збільшення інституційної структури релігійних напрямків та організацій у 2,7 рази, або, у кількісним показником – на 22 644 одиниці²³⁸. При цьому темп приросту релігійних організацій першого десятиліття незалежності нашої держави перевищує темп приросту наступних десяти років майже вдвічі. Так, за перші десять років незалежності релігійна мережа зросла на 104,82% , а за останні десять років – на 54,8%.²³⁹ Екстремум зростання припадає на 2005 рік і становить 6,74%, відповідно, екстремум спаду – на 2008 рік: 1,84%. На 2010 рік збільшення релігійної мережі становило 1,93%. Маємо відносно стабільний приріст загальної кількості, а відтак – уповільнення темпу зростання релігійної мережі, що пояснюється насиченістю інституційного забезпечення релігійних організацій та релігійною самовизначеністю населення.

Дані соціологічних досліджень щодо релігійного самовизначення населення України також засвідчують надто високий відсоток його релігійності: 2003 р. – 60%, 2006р. – 74,7%, 2008 – 86,4%²⁴⁰. На 2011 рік частка тих, хто визначає себе релігійними, у середньому по країні наближається до 90%. Помітні значні регіональні розбіжності, а саме – кількість релігійних осіб зменшується відповідно до просування із Заходу України на Схід. Традиційно зберігається тенденція, коли найрелігійнішим залишається Захід, а менш релігійним – Схід. До того ж, на Заході не лише греко-католики демонструють свою релігійну переконливість, а й православні виявляють більшу послідовність у своїх релігійних вподобаннях. На думку М.Паращевіна, такі особливості обумовлені не лише психологічними особливостями західного регіону, а й історичними чинниками. До них відносяться: 1) тривале перебування Західних областей у складі держав з іншою віросповідною традицією (католицизмом), з активною асиміляторською політикою. Тут релігійність постає засобом збереження локальної ідентичності; 2) менш тривалий час існування Західних областей у складі СРСР з його атеїстичною традицією. Вхідження до СРСР відбувалося за часів, коли найагресивніший період антирелігійної політики вже завершився.

За даними соціологічного дослідження²⁴¹, найбільше релігійних організацій зафіксовано у Західному регіоні України й помітно менше – у Східних та Південних її областях. Станом на початок 2008 року на Східні

²³⁸ Владиченко Лариса. Аналізуючи таблиці... Облік і динамік розвитку релігійної мережі України. 29.03.2011: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/8960-analizuyuchi-tablici-oblik-i-dinamika-rozvitku-religijnoyi-merezhi-ukrayini.html>

²³⁹ Релігійна мережа України в її статистичному обліку // Релігійні меншини України. - К., 2011. -С. 54

²⁴⁰ Національна безпека і оборона. – 2003. - № 3. – С. 32; Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні. – К., 2009. – С. 17.

²⁴¹ Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні. – С. 8.

області припадало лише 9,1% релігійних організацій, тоді як на Південні – 20,6%, на Центральні – 30%, а на Західні – 40,3%. Такий розподіл є непропорційним щодо кількості населення, що проживає у цих регіонах. Відповідність між часткою населення від усього населення країни та часткою релігійних організацій від загальної їх кількості має місце у Центральному регіоні. Натомість на Заході кількість релігійних організацій значно переважає численність населення регіону. Це ілюструє показник кількості релігійних організацій на 100 тис. мешканців. Так, у Західних регіонах на 100 тис. населення припадає 127 релігійних організацій, у Центральних – 75, у Південних – 57, а у Східних – 32. Найбільшими ці показники є в Тернопільській (155 організацій на 100 тис. населення), Закарпатській (148 організацій) та Чернівецькій (135 організацій) областях. Відповідно, найменшими – у Харківській (29 організацій на 100 тис. населення) та Луганській (31 організація) областях.

Такі дані могли б засвідчувати меншу включеність населення Сходу та Півдня у релігійне життя. Втім зрозуміло, що слід зважати й на кількість активних віруючих у кожній організації. Подеколи, прямої відповідності тут не спостерігається.

Переважає більшість релігійних організацій належить до чотирьох Церков – УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ. Станом на початок 2011 року релігійні організації цих чотирьох Церков складають 61,2% від їх загальної кількості. Зокрема, 34,4% всієї релігійної мережі України складають організації УПЦ МП, 12,65% - організації УПЦ КП, 10,7% - організації УГКЦ, 3,4% - організації УАПЦ. Помітно представлені в Україні й протестантські напрями християнства. Загалом їх близько 30%, формально – навіть більше, ніж, наприклад, громад УПЦ КП, УГКЦ та УАПЦ разом узятих. Однак слід врахувати, що на відміну від останніх, протестантські громади є невеликими за кількістю віруючих.

За останні десять років стабільно збільшувалася й кількість священнослужителів, приріст яких склав 52%. Розподіл священнослужителів по регіонах загалом співпадає з регіональним розподілом кількості релігійних організацій. На початок 2011 року на Західні області припадало 40% священнослужителів, на Центральні – 28%, на Південні – 19%, на Східні – 13%. Якщо на чотири домінуючі в Україні Церкви припадає 61,2% релігійних організацій, то священнослужителі цих Церков становлять 51,2% загальної кількості служителів культу у державі. До УПЦ Московського Патріархату належать 9 708 священнослужителів, до УПЦ Київського Патріархату – 3021, до УГКЦ – 2 455, до УАПЦ – 699. Служителів протестантських напрямів близько 42% від їх загальної кількості в країні, а деякі протестантські організації за кількістю священників навіть переважають православні і греко-католицьку Церкви. Так, Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів нараховував 3023 священнослужителів, в організації Свідків Єгови їх було 1928, а у Всеукраїнському союзі Церков християн віри євангельської – п'ятидесятників - 2316.

Статистичні дані не підтверджують поширених уявлень щодо масової присутності служителів культу, які не є громадянами України. Статистика засвідчує, що хоча кількість священників-іноземців щороку дещо збільшується, проте їх частка від загальної кількості священників практично не змінюється, складаючи десь 2-3%. Священників-іноземців більше у Західних та Центральних областях (у кожному з регіонів близько 32% від загальної кількості) та Східних (10% від загальної кількості) областях.

Розбудовується також мережа релігійних навчальних закладів. Найбільше їх у Києві (44 заклади), у Львівській (18 закладів), Донецькій, Одеській та Тернопільській областях (по 11 у кожній). Відповідно, збільшувалася й кількість осіб, що навчаються у цих закладах.

Релігійні організації дедалі масовіше представлені в інформаційному просторі України, де з 2002 року постійно збільшується кількість періодичних видань, що їм належать. За останні п'ять років кількість таких видань збільшилася на 23%. Найбільша кількість періодичних видань належить УПЦ МП – 29%. Однак протестантські періодичні видання загалом переक्रивають останні, на них припадає біля 40%.

За часів незалежності України спостерігаємо стійке, хоч і з різною динамікою процесу, зростання всіх сегментів релігійної мережі. Чинником тому є постійний і досі не задоволений попит на діяльність релігійних організацій, а також – потреба людей у релігійних цінностях та відповідних практиках.

Абсолютна частина жителів України (91%) християнського віросповідання (православні, греко-католики, протестанти). Зокрема, 39% віруючих належать до трьох головних православних Церков (Московського та Київського Патріархатів та Автокефальної Православної Церкви), 44% вказали, що вони православні без чіткої причетності до певної Церкви (так звані «нецерковні» православні), 8% є греко-католиками.

Дослідженнями зафіксовано регіональні особливості конфесійної структури. Окреме місце посідає Західний регіон, в якому значну частину віруючих (31%) становлять греко-католики. Найбільше православних знаходиться серед віруючих Центрального регіону (92%), а на Півдні та Сході країни православних віруючих дещо менше (87% і 89% відповідно). Якщо розглядати православних, що належать до трьох головних Церков та «нецерковних» православних, регіональні відмінності будуть більш помітніші. У цьому разі виокремлюється Східний регіон, де «нецерковні» православні складають значну частку – 58%, тоді як на півдні їх 48%, а у центрі – 45%. Натомість кількість «церковних» православних є найбільшою серед віруючих Центрального регіону (47%), і найменшою – серед віруючих Східного регіону (31%).

Якщо розглядати лише православних віруючих, то й тут маємо суттєві відмінності по регіонах. Для православних віруючих Заходу і Центру характерне звернення до Української Православної Церкви Київського патріархату, а для православних Півдня та Сходу – до Української

Православної Церкви Московського Патріархату. Однак більша частина православних всіх регіонів ідентифікує себе як «нецерковних».

За національною приналежністю маємо такі дані. Серед росіян, що мешкають в Україні, частка православних більша, ніж серед українців (89% проти 82%). Проте зважатимемо на той факт, що українці переважають у Західному регіоні країни, до того ж значна їх частина – греко-католики. Порівняно з росіянами, серед українців більше «нецерковних» православних, і менше – «церковних». Ця тенденція зберігається й у регіональному вимірі: росіяни активніше декларують свою церковну приналежність.

Отже, більшість населення України належить до православного напряму християнства. Водночас – це не є церковне православ'я, адже переважна кількість православних вважають за можливе сповідувати віру самотійно, не належачи до певної Церкви. Особливо така ситуація властива Східним областям країни, де серед віруючих найбільша частка тих осіб, які виховувалися у нерелігійному середовищі (39%).

Незважаючи на своєрідний «релігійний ренесанс» та запевнення служителів культу про активне долучення людей до релігійної духовності, виникає сумнів щодо глибини релігійних переконань віруючих. Аналітики наголошують на поверховості звернень до релігії, використання її скоріше як магічного інструменту, ніж як шляху до самовдосконалення та самоочищення. У свідомості віруючих має місце розведення повсякденного життя та релігійного, а відсутність цілісності між ними призводить до відведення релігійному життю цілком певного місця та часу; вірування багатьох християн слід назвати еклектичними. Більше того, у рівні релігійності різних конфесійних груп віруючих України існують відмінності. Так, греко-католики випереджають православних за ступенем релігійної самосвідомості, а саме: вони виявляють більшу послідовність, твердість у вірі, демонструють більшу переконливість, сталість віри, прив'язку сенсу життя до Бога, ціліснішу віру у різні складові християнського віровчення (рай, пекло тощо), мають велику довіру до Церкви, готовність до втручання релігійних лідерів у політичне життя, тощо. Водночас близько 40% греко-католиків, як і інші віруючі, готові йти до Бога без допомоги Церкви.

Окрім цього, спостерігаємо конфесійне здрібнення, коли на релігійній карті України щороку з'являються нові релігійні утворення, динамічно розвивається євангельський протестантизм, а ще більше – харизматизм²⁴². Отже, сказати, що конфесійна карта України вже склалася, не можна.

Це актуалізує проблему дослідження причин появи і шляхів поширення нових релігійних течій в Україні. На нашу думку, виникнення їх і утвердження зумовлюється такими чинниками.

- Антропологічною кризою сучасності. Їй властиві певні риси, а саме: 1) динамізація соціальних процесів, прискорення ритму суспільного життя; 2) поява, за Ф.Фукуямою, ідей історичного песимізму, «кінця

²⁴² Конфесійне багатоманіття України: формування і стан // Релігійні меншини України. – К., 2011. – С. 45.

історії», що свідчить про невизначеність шляхів соціального прогресу та соціуму; 3) переповнення буття сучасної людини інформацією та зниження зацікавлення знаннями, втрата цінності знань; 4) набуття людиною значення товару або речі під впливом масової культури та виробництва (за Е.Фроммом: «У координатах вартісних відносин особа нагадує товар», виступає «одновимірною людиною» (Г.Маркузе), позбавляється індивідуальності); 5) втрата сенсу життя, внутрішній вакуум, духовний занепад під впливом технізації соціуму. Антропологічна криза підриває засади збереження та розвитку соціальності, блокує самоздійснення індивіда²⁴³. Як справедливо зазначав В.Франкл: «На відміну від тварин, інстинкти не дають людині чіткого знання про те, що їй необхідно, а традиції вже не зобов'язують вчиняти так, як потрібно. Втративши знання про все це, індивід позбавився чіткого уявлення про свої бажання»²⁴⁴. Подолання антропологічної кризи та продукуюваної нею нестійкості, розбалансованості соціуму можливе лише за участі соціальних суб'єктів, одним із яких постає релігія. Зокрема, нові релігійні течії демонструють розрив з історичною традицією будь-якого штибу, створюють нові релігійні доктрини, що принципово змінюють парадигми релігійної свідомості і, відповідно, - буттєві смисли особистості. Реагуючи на проблеми людини, неорелігії висувають на перший план антропологічну проблематику, що відрізняє їх від традиційних релігійних систем західної культури;

- Запитальною практичною духовністю, яку у різних варіантах формують неорелігії. Технологічне мислення цивілізації відповідає лише на питання: «Як?», формує «закриту свідомість», коли «знання без усвідомлення» набуває форми відповіді на питання про сприятливий спосіб діяльності, але також не визначає справжній стан речей. Тенденція до розумового споживання орієнтована на отримання істини на кшталт готового повідомлення про чуже розумове зусилля. Сенс життя зникає як дещо зайве. Зростає «метафізична немічність» людини, а людство втрачає контроль над власною еволюцією та способом буття.

Натомість релігійна духовність дозволяє досліджувати смислові контексти реальності. Простежуючи залежність духовності від вирішення проблем матеріального світу, неорелігії звертають увагу на перспективи подолання страждань і конфліктів між людьми, формують нову ціннісно-смислову реальність як сферу буття людини, враховують її духовні потреби. Зазначимо принагідно, що можливість обговорення цінностей і норм – це суттєва перевага нетрадиційних релігій порівняно з їх традиційними аналогами. Однак, з іншого боку, це небезпечно появою нігілістичної

²⁴³ Лукьянец В.С., Соболев О.Н. Гуманитарная революция // Практичная філософія. – 2004. - № 3. – С. 51-77.

²⁴⁴ Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990. – С. 25.

тенденції звільнення від нормативних принципів взагалі. За таких умов релігійні організації перетворюються на своєрідні клуби за інтересами. Традиційні духовні цінності зневажаються, що не завжди формує цілісну картину життєвого світу особистості відповідно до ментального контексту її існування.

- Властиві неорелігіям риси, як-то: епатаж, екзотичність, особлива мова, містична утаємниченість виконують соціальне замовлення певної частини населення, формують новий стиль життя людини постмодерну, яка отримує емоційно насичене соціальне існування у релігійній групі;
- вчинкова діяльність особи у неорелігіях трансформується в іншу форму активності – у форму таких відносин, що вимагають від людини дистанціювання і навіть протиставлення своєї поведінки щодо зовнішньої дійсності. Нові релігійні течії сприяють самореалізації тієї особистості, яка здатна взяти на себе роль харизматичного лідеру, реалізувати свій потенціал за допомогою нестандартного мислення, працювати над собою, керуючись установкою на зміну себе. Іншими словами, залучення до нових релігій дозволяє людині компенсувати прагнення до володарювання;
- виконується соціальне замовлення певної частини населення, пропонується «новий стиль життя» для людини постмодерну, яка шукає засоби власного виживання та знаходить їх через входження до групи подібних до неї людей, отримує емоційно насичене соціальне існування.;
- в умовах колосального зростання потоку інформації вдовольняють потребу сучасної людини у психічній адаптації до швидкозмінюваного світу та сприяють опануванню цим світом у собі;
- пропонувані неорелігіями моделі спілкування побудовані на засадах актуальної нині ідеї «релігій багато – Бог один». Однак така ідея не може стати підґрунтям для міжкультурного діалогу, оскільки не враховує обопільні інтереси його учасників, не забезпечує рівноцінний обмін цінностями матеріальної і духовної культури. Вірогідним результатом такої орієнтації стає знецінення досягнень власної культури. Йдеться про проблему збереження національної духовності, яку С.Кримський, І.Бичко та А.Бичко розглядають як усвідомлення кінцевості людського існування через здійснення величчю духу, надають йому оптимістичного забарвлення, що контрастує з песимізмом постмодерністських західних проєктів;
- в Україні «традиції почувають себе незатишно», оскільки існує значний прошарок населення, що зневірився у власних можливостях, здібностях, вважають свою націю «третьосортною». Як правило, представники цієї частини українства висловлюють сумнів щодо вагомості надбань українців у галузі культури, плазують перед

громадянами зарубіжних країн. У такій ситуації нові релігії можуть сприяти формуванню психології залежної людини, заважатимуть вихованню самоповаги, потреби у самоствердженні.

Надалі можемо прогнозувати «природній відбір» релігійних течій, що виникають спорадично. Перспективу залишитися на релігійній карті України скоріше за все матимуть ті з них, що враховують національну специфіку країни та для яких харизматичність нинішнього релігійного лідера не стане вирішальною передумовою для подальшого їх існування.

У цілому, нові релігії орієнтуються на східний спосіб світосприйняття, пропонують певне подолання започаткованого християнським дуалізмом світорозуміння. Ними синтезуються ідеали християнства та релігійних традицій Сходу, що уможлиблює казати про відмову від «західного провінціалізму» та збагачення досвідом Сходу у релігійній сфері. Однак проблема кризи людини християнської культури, скоріше, полягає у прагненні розв'язати проблеми духовності через релігійність, а не у пропонованому новими релігіями зміненому, спрощеному стані свідомості.

Зважаючи на нові соціальні відносини, що капіталізуються, вимагають практичного ставлення до життя, на «антропологічну кризу», індивідуалізацію світоглядних виборів особи, можна казати про формування феномену громадянської релігії в Україні, яка має низку властивих рис:

- відсутність у віруючого зацікавлення богослов'ям, натомість релігія перетворюється на конкретне керівництво діями людини, зникає потреба зберігати релігійну традицію та апостольську спадковість. Така релігія більше пропонує, ніж вимагає (дає сенс життя, наголошує на індивідуальній вибірковості та богоугодності, пропонує зважати на Бога, молитися, натомість не залишає місця сповіді, задекларує максимальну свободу, демократію);
- формується нова релігійна реальність, коли, приміром, релігійні свята набувають статусу державних;
- релігія переводиться на рівень хобі, приватної справи кожного, що передбачає внутрішній розкол між особистим та суспільним «Я». Не слід завжди підкорятися релігійним законам, сповідувати принципи віри повсякчас, не варто говорити про свої релігійні переконання, а тим більше – використовувати їх в якості аргументу у суперечках. Як зазначав П.Сорокін у праці «Криза нашого часу»: «У неділю час вірити у Бога та Вічність, а у будень – у фондову біржу»²⁴⁵.

Нині у свідомості українця переважає орієнтація на релігійний плюралізм, толерантність. Проте реальне релігійне життя держави скоріше спростовує твердження про мирне співіснування конфесій, релігій, релігійних напрямів. Непорозуміння існують між традиційними, ортодоксальними релігіями (Церквами) та новітніми, нетрадиційними; між традиційними церквами різних віросповідань, а також – між Церквами одного й того ж

²⁴⁵ Легойда В. Религиозность по-американски: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.aquarun.ru/psih/relig/relig9.html>

віросповідання. Міжконфесійні конфлікти можуть вважатися вагомим чинником творення сучасної релігійності, передусім – новітньої: як інституційно (організаційно) оформленої, так і позаінституційної (позацерковної). Внаслідок цього залишається відкритим питання про те, чому поширюється тенденція позацерковної релігійності, або ж чому західні місіонери, новітні релігійні рухи є надто привабливими. Важко однозначно з'ясувати причини вибору віруючих на їх користь: діють особливі методики прозелітизму, матеріального заохочення з боку місіонерів або ж переважає розчарування в «історичних» Церквах.

6. Масова християнськість українців у її виявах і перспективі

Структурні зміни в духовному житті світу та України відображають парадигмальні напрямки розвитку суспільства на глобальному і локальному, спільнотному та індивідуальному рівнях. У цій динаміці трансформаційних процесів особливої уваги набуває розгляд питань, пов'язаних із особливостями функціонування масових форм релігійної свідомості українців, яка беззаперечно у більшості своїх виявів має християнське забарвлення і нині в умовах постмодерну набирає нових якісних рис.

У науковій літературі наявні різні підходи щодо структурування релігійної свідомості. Зокрема, один із них виділяє в релігійній свідомості два рівні: *буденний* (сюди належать масові прояви релігійності, буденна релігійна свідомість, релігійна психологія) та *теоретичний* (концептуальний) рівень (релігійна ідеологія, теологія, релігійні вчення). Перший рівень – це сукупність уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, які засвоєні віруючими і практикуються ними та передаються з покоління в покоління²⁴⁶. Характер буденної релігійної свідомості, зокрема такі її риси, як глибина і стійкість переконань та їх вплив на діяльність віруючих, завжди відрізняється в залежності від категорії віруючих²⁴⁷.

Другий рівень релігійного відображення дійсності – це комплекс релігійних понять та ідей, що є результатом певного теоретичного осмислення дійсності з релігійних позицій. Теоретичний рівень релігійної свідомості є результатом цілеспрямованої систематизуючої діяльності, яка виражається у формі чітко викладеного вчення, в якому фіксуються основи релігійного світорозуміння, догмати, канони.

Відзначимо, що буденний та теоретичний рівень свідомості – це не якісь відокремлені сфери релігійної свідомості. Вони тісно пов'язані між собою. Богослов'я впливає на релігійні переконання віруючих і знаходить в їх свідомості добрий ґрунт для своїх теоретичних побудов. При цьому воно не

²⁴⁶ Яроцький П. Л. Релігієзнавство. – К., 2004. – С. 13.

²⁴⁷ Лобовик Б. А. Религиозное сознание и его особенности. – К., 1986. – С. 49.